AMBT & HEERLIJKHEID

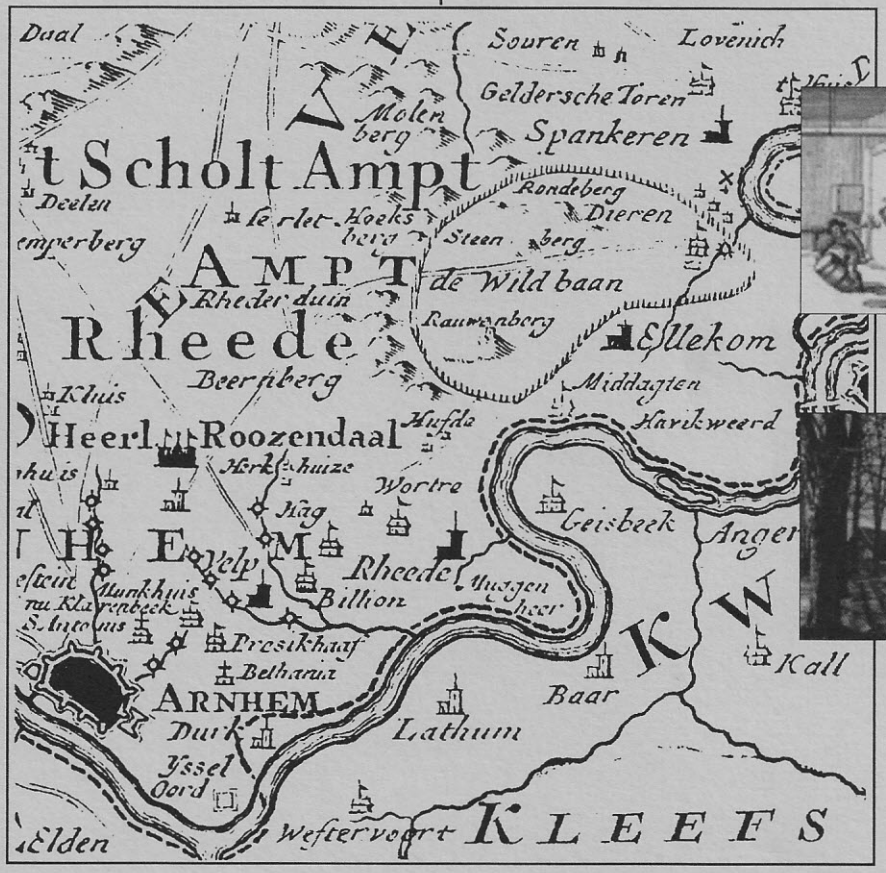

Azijnmakerij in Dieren

Wandelen op Rozendaal

OUDHEIDKUNDIGE KRING
RHEDEN - ROZENDAAL
juni 2000 - nr 128

COLOFON

AMBT EN HEERLIJKHEID
Is een uitgave van de
Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal
Verschijnt 4 keer per jaar
Nummer 128, juni 2000
ISBN 1384-3362

Redactiecommissie
J. de Bruijn, F. van Heusden, I.M. ten Holte-Oerlemans, P.J.A. Kamper sr en J.P. Rijnbende

Adres bestuur/redactie
Postbus 11
6994 ZG De Steeg

Bestuur
Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal
Voorzitter: W.J. Meijerink
Julianalaan 62, 6824 KH Arnhem
Tel 026 3640594

Penningmeester: J. de Ruiter
Kerkstraat 6, 6883 HT Velp
Telefoon 026 3647206

Bestuursleden:

J.B.J.M. de Bekker	Duiven
H. Bruil	Velp
H. van Dijk-Abbink	Rozendaal
M.A.B. Poorthuis	De Steeg
A.T. Seleski-Bolte	Dieren

Abonnement

• In combinatie met lidmaatschap Oudheidkundige Kring		
Individuele leden	f 30,-	per jaar
Echtparen of samenwonenden	f 45,-	per jaar
• Los abonnement	f 25,-	per jaar
• Losse nummers exclusief verzendkosten	f 5,-	per stuk

Vormgeving
P.J.A. Kamper sr

Druk
Paverds Printshop Velp

INHOUD

Pagina

Een azijnmakerij in Dieren tussen 1808 - 1852 1
R.H.C. van Maanen

Nogmaals de aardappelmoutwijnbranderij "Volharding" te Dieren 1844 - 1846 8
R.H.C. van Maanen

Boekaankondiging 11
Van lint naar hart

Bestuursmededelingen 12

Wandelen op Rozendaal langs sporen uit het verleden XX 13
Jolle Baltjes

Boekbespreking
Een Mooie Zondagswandeling 19
F. van Heusden

Afscheid Jolle Baltjes 21

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Een azijnmakerij in Dieren tussen 1808-1852

R.H.C. van Maanen

Inleiding
Naast de aardappelmoutwijnbranderij, waarover in het vorige nummer een artikel van dezelfde auteur is opgenomen, stond in Dieren ook een azijnmakerij. Net als bij de branderij is het onderzoek naar de azijnmakerij begonnen met Haagse belastingarchiefstukken aangevuld met gegevens uit andere archieven zonder op volledigheid te kunnen bogen. Met name de beginperiode van de azijnmakerij is nog duister.[1]

Accijnswet- en verdere regelgeving
Voor bierbrouwerijen en azijnmakerijen was de wet van 2-8-1822 houdende de belasting op de binnenlandsche bieren en azijnen van kracht. Hierin werd nauwkeurig omschreven waaraan bierbrouwers en azijnmakers zich dienden te houden. Azijnmakers 1e klasse gebruikten bier als grondstof, die der 2e klasse meelspecie genaamd way en de 3e klasse oftewel kunstazijnmakers alles behalve bier of meelspecie.

De werkwijze en inrichting van een azijnmakerij
In 1803 verscheen in de reeks beschrijvingen van bedrijfstakken uitgegeven door de Dordtse uitgever een boek van de hand van T. Olivier Schilperoort genaamd *De Azijnmaker*.[2] Hierin werd uitvoerig uitgelegd wat azijn was, hoe het te maken en hoe het te gebruiken. Het boek sloot uitsluitend bij de praktijk van die dagen aan en is juist zo interessant omdat de Dierense azijnmakerij uit deze periode dateert.

Wat schreef Olivier nu allemaal over de azijnmakerijen? Allereerst ging hij in op het nut van azijn. Nu, azijn had de grootste nuttigheid. In mans eigen woorden: "Maar niet in het gemeene leven alleen, als keukenmiddel tot bewaaring en veraangenaaming der spyzen. Zyne scherpheid, door olieaarten verzacht, is onschadelyk, en zoo doordringende dat zy zich door de vastste lichamen eenen weg baant. Hy verfrischt in koortsen, veroorzaakt door al te opgezette zouten, door scherptheid van gal. Hy is een middel tegen de dronkenschap; het oxycraat of Azynwater is voortreffelyk in uitwendige krankheden".

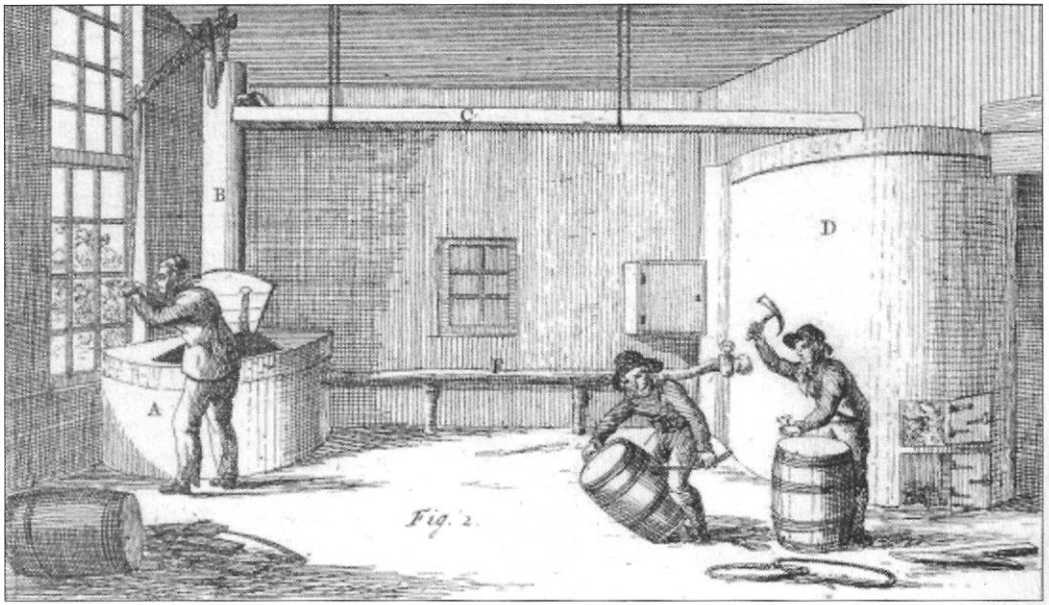

Uit de stenenbak (A) wordt het rivierwater met pomp (B) en via de goot (C) gepompt naar de grote ingemetselde koperen ketel (D) waar het middels een fornuis (E) wordt gekookt om vervolgens via een goot (F) naar een open plaats geleid te worden waar het in biervaten of kinnetjes wordt gedaan om te broeien.

Of te wel, we spreken hier van een wondermiddel! Niet alleen in de keuken en als geneesmiddel, maar ook in de chemische industrie was azijn een belangrijke grondstof. In de chemische industrie was azijn onontbeerlijk bij het maken van koperrood, loodwit en loodzout of suiker (het Sal of Saccharum Saturni). In de laatste toepassing zorgde azijn er voor dat het lood "ontbonden" bleef en werd dan ook wel azijn van Saturnus genoemd. Overigens gaat het ook hier weer om een soort medicijn. Dit zogenaamd Saccharum Saturni was "een naar binnen drijvend huismiddel voor vele soorten huidontstekingen". Overigens men erkende dat ondeskundige toepassing gevaarlijk was, de gebruiker stelde "zich bloot aan eene verplaatzing der vochten, die doodlyk zyn kan". Gebruik mocht dan ook alleen op recept en onder medicinaal toezicht.

Olivier beschreef onder meer de inrichting van een bierazijnmakerij. Hier gebruikte men grote kuipen voorzien van sterke hoepels met gewoonlijk een inhoud van zo'n duizend tonnen. Het productieproces was vrij simpel. Men liet het azijnbier uit zijn eigen gisten oftewel verzuren. Het kon wel een half jaar tot een jaar duren voordat het bier volledig verzuurd was. De kuipen waren afgesloten met een deksel waarin een opening was aangebracht om te kunnen bijvullen en/of verzuringsproces in de gaten te kunnen houden. Tussen de eerste en tweede ijzeren band - rond de kuip - van onderen gerekend, was een gat met een tappoen aangebracht om het verzuurde bier te kunnen aftappen. Na het verwijderen van de tappoen werd een kraan geplaatst. Er waren iets hoger nog twee gelijke gaten aangebracht omdat in enkele gevallen de moer zo sterk was dat men een hogere kraan moest gebruiken. Vermoedelijk om te voorkomen dat de azijn uit de kuip spoot al dan niet met meenemen van de kraan.

De bodems van de kuipen waren voorzien van "zeer sterke" balken om doorzakken te voorkomen. Het verzuurde bier werd overgepompt naar de zogenaamde krulle-kuipen, gevuld met beukenhouten krullen. Hierin werd de nog drabbige azijn gezuiverd "zoo dat hy, in de azynvaten getapt wordende, klaar als krystal, en in een glas geschept, even als proefhoudende jenever, met blaasjes bedekt is". Voor de zuivering gebruikte men bij voorkeur beukenhouten krullen of spaanders eerder gebruikt in wijnvaten. Overigens gingen de krullen jarenlang mee. Tijdens het productieproces werd als de azijn voldoende op sterkte was de kuip gedeeltelijk afgetapt en vervolgens weer aangevuld met bier. Voor dit verlengen mocht eventueel ook in kleine hoeveelheden gekookt en/of warm regenwater gebruikt worden.

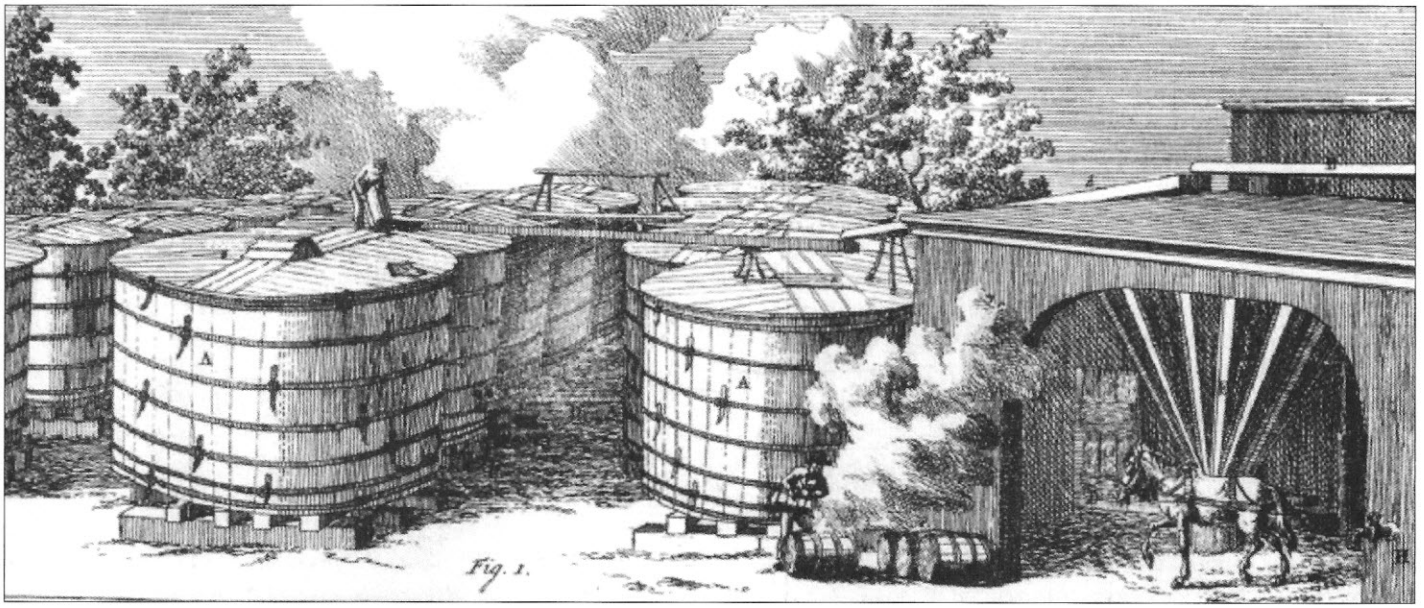

Inde grote kuipen (A) wordt het azijnbier bewaard dat via de goot bb middels een luik in de houten deksel wordt gegoten. Middels een door een rosmolen (F) wordt de azijn gepompt naar de binnenkuipen.

Om de azijn zuurder te maken, werd een stuk zuurdeeg met peper in azijn gekneed in de kuip geworpen onder toevoeging van een "goede" lepel honing. Was de azijn gereed voor gebruik dan werd ze overgepompt in de azijnvaten.

Bij het maken van rozijnazijn werden de rozijnen net zolang in een kuip warm water afgetrokken totdat het zoet geheel verdwenen was. Vervolgens werd het vocht vermengd met water en gedistilleerd en kon het verzuringproces in werking worden gebracht. In het door kachels verwarmde zuurvertrek vond de verzuring plaats.

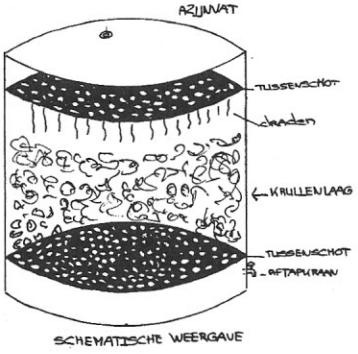

SCHEMATISCHE WEERGAVE

In 1823 werd door Johann Sebastian Schüzenbach het snelazijnprocédé ontwikkeld, vrij snel in algemeen gebruik. In feite week de inrichting hierbij niet af bij dat door Olivier beschreven. Via in een tusschenshot gehangen wollen draden sijpelde de azijn tot in de krullenlaag.

Deze krullenlaag had de functie van voedingsbodem voor de azijnzuurbacteriën. De snelazijnmethode had twee grote voordelen boven de traditionele werkwijze. Het omzetten van wijn in azijn ging sneller, dus navenant de productie en ten tweede door de snellere omzetting kregen schadelijke bacteriën en schimmels veel minder de gelegenheid zich te ontwikkelen. In Dieren stond in de eerste helft van de negentiende eeuw tientallen jaren lang een azijnmakerij. Wanneer dit bedrijf - in feite waren er zelfs twee azijnmakerijen in Dieren - is opgericht, heb ik (nog) niet kunnen achterhalen.[3]

Familie Palairet

In de Statistieke beschrijving uit 1808 wordt voor het district Veluwezoom een rozijnazijnfabriek genoemd. Als we de opgave uit 1808 van het Rhedense bestuur er op na slaan, dan

blijkt dat er in Dieren twee rozijnazijnfabrieken stonden. Ging het voor 1808 zeer goed met deze bedrijven, nu anno 1808 juist zeer slecht. Men weet dit aan het feit dat de benodigde grondstoffen bovenmatig duur waren, wat heet zelfs niet te krijgen waren. Als oplossing zag men het herstel van de vrede op zee. Nederland was toen namelijk verwikkeld in de Napoleontische oorlog en handel met Engeland niet langer mogelijk. Een van de twee azijnfabrieken stond dan ook al sinds een jaar stil en de tweede brouwde 'denkelijk' het laatste kooksel.[4] In 1815 gaf men op dat een azijnmakerij sinds een jaar weer in werking was. Dit impliceert dat het tweede azijnmakerij blijkbaar definitief was opgeheven.[5] Een jaar later luidde het dat de rozijnazijnfabriek een werknemer had tegen een dagloon van acht cent. Tijdens de Franse tijd stond het bedrijf wegens gebrek aan "materialen" stil, maar was ten tijde van de enquête "eerst wederom in werking".

De azijn werd binnen de provincie Gelderland verkocht. De ondernemer ondervond volgens zijn zeggen tegenwerking van de zware belasting en pleitte dan ook voor vrijstelling van de accijns op de korenwijn en verlaging van de in vergelijking met de Hollandse azijnmakerijen te hoge patentaanslag. Met name de opmerking over korenwijn valt op, dit impliceert dat binnenlands gedistilleerd of beter gezegd moutwijn de grondstof voor dit bedrijf was en dus geen rozijnen meer laat staan bier. Op dat moment bestond in Dieren in ieder geval een bierbrouwerij. Waar de korenwijn gehaald werd, werd niet vermeld. We komen nu ook de eigenaar van de azijnmakerij te weten, namelijk de weduwe Palairet.[6] Het betreft hier vermoedelijk B.A. Rouse, weduwe van de rentmeester A.E. Palairet.

Hendrik David Mispelblom Beijer

In 1822 blijkt het eigendom van de azijnmakerij gesplitst te zijn. Op 28 augustus dat jaar werd een helft bij een onderhandse akte door Christina Elisabeth en Susanna Geertruida Palairet, wonende te Dieren verkocht aan Hendrik David Mispelblom Beyer.[7] De andere helft blijkt in het bezit te zijn van Hendriks broer Theodorus Marthinus. Deze te Zutphen wonende koopman verkocht voor f 600 op 11 november 1824 de andere helft aan zijn broer. Het gaat dan alleen om een gebouw met erf in gebruik als rozijnazijnfabriek.[8]

Carel Johan Hermen Wieling

Op 31 december 1834 werd de azijnmakerij verkocht voor f 12.000 aan Carel Johan Hermen Wieling.[9&10] Inmiddels is het bedrijf dan al uitgebreid want er is sprake van een huis en erf bij en annex de fabriek, gebouwd tijdens Mispelbloms huwelijk. Het gehele complex was circa vijf roeden groot en gelegen midden in het dorp aan de Straatweg kadastraal sectie E nrs. 175-176. De azijnfabriek was uitgerust met twee zoetkuipen voorzien van deksels en een meespomp en een in cement liggende vergaarbak. Wieling was ten tijde van de aankoop zonder beroep en woonachtig in Utrecht.

In de transportakte zijn enkele bijzondere bepalingen opgenomen, die ik zelf tot nog toe nergens ben tegengekomen. De azijnmakerij werd op 1 januari 1835 overgedragen aan Wieling. Deze was blijkbaar volkomen onbekend met het azijnmakersvak want Mispelblom zou hem

> *'zulks Wieling begerende alle zodanige inlichtingen en instructies geven en aan denzelve al de geheimen zal mededeelen die tot het bedrijf betrekking hebben zowel wat betreft de fabricgae als deszelds accessoire en zulks ten einde de koperen zich dan te kunnen bekwamen om dit etablissement met des te meerdere gerustheid voort te zetten...'.*

Wieling mocht dan ook dagelijks bij het werk aanwezig en alles onderzoeken. In eerste instantie doet deze bepaling wat vreemd aan. Immers Wieling werd per 1 januari al eigenaar, het bij de azijnfabriek bijbehorende huis werd echter pas per 1 mei dat jaar aan hem overgedragen dus tot die tijd zal hem het vak zijn geleerd. Voor beider rekening kwam een circulaire die aan alle handelsbetrekking werd gestuurd om het bedrijf en zijn nieuwe eigenaar aan te bevelen en werden advertenties geplaatst. Niet alleen zegde Mispelblom toe geen bedrijf ter lande op te richten waardoor de azijnmakerij werd benadeeld, neen, hij zou de belangen van het bedrijf juist zoveel mogelijk ondersteunen via zijn handelsbetrekkingen in Zutphen.

Bernard Frederik Johan Bloemers

Sloet schreef in 1838 dat Dieren een "*zeer bloeijende*" kunstazijnfabriek bezat.[11] Dat zelfde jaar wordt de azijnmakerij

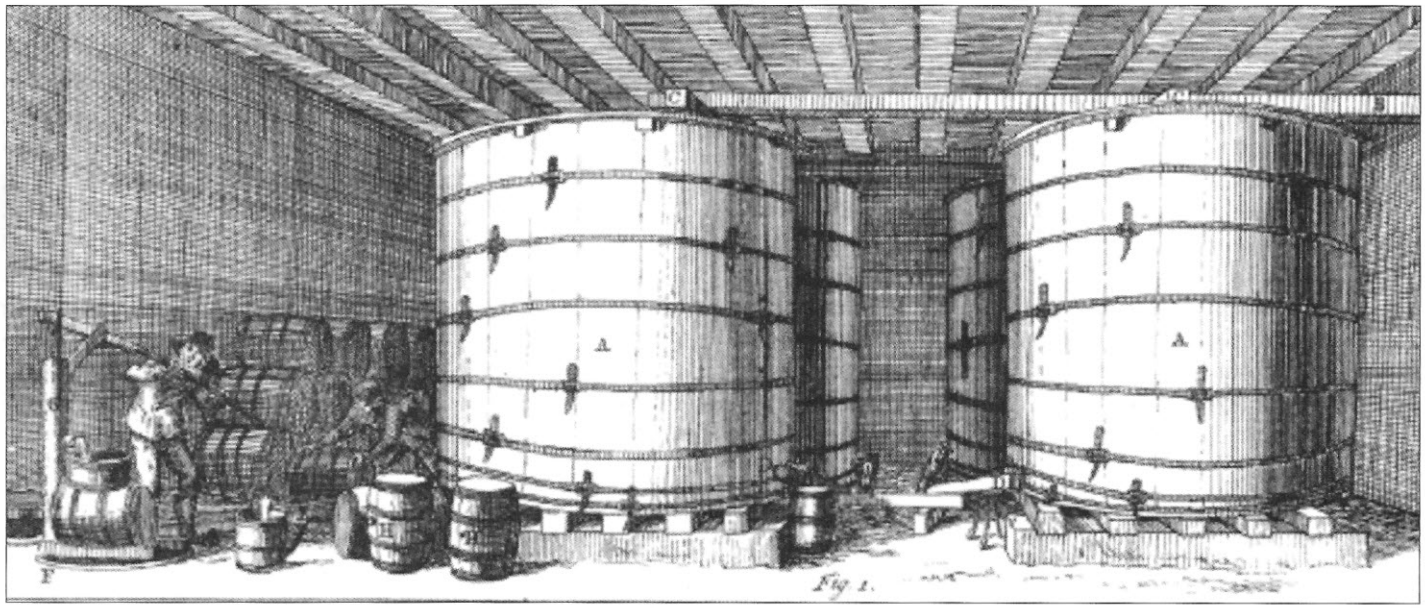

De volplaats of volhoek. De krullen- of binnenkuipen (A) en de azijnvaten (H).

weer doorverkocht. De nieuwe eigenaar werd voor f 9.000 - een verlies van f 3.000! - Bernard Frederik Johan Bloemers, zonder beroep wonende in Doesburg.[12] Volgens de nijverheidsstatistiek van de bedrijven op 1 januari 1843 produceerde het bedrijf jaarlijks 30.900 liter azijn.[13] Het jaar daarop werd Bloemers door Jan Hoen van der Voort opgevolgd, afkomstig uit Hengelo.[14]

Jan Hoen van der Voort

In het Haagse belastingarchief bevinden zich enkele stukken betreffende deze azijnmaker.[15] Op 26 september 1846 vroeg rozijnazijnmaker Van der Voort toestemming om jaarlijks meer binnenlands gedistilleerd (moutwijn) in te mogen slaan dan de hem in mei 1845 toegestane 19 vaten (=1.900 liter), een en ander natuurlijk onder vrijstelling van de accijns. Hij licht gelijk een tipje van de sluier op. Het bedrijf was vroeger gedreven onder de firma van Bloemers en Warnsinck. Sindsdien was de azijnmakerij fors uitgebreid en waren de 1.900 liters niet meer toereikend om in zijn behoeften te voldoen. Hij wilde daarom een totaal van 3.800 liter inslaan. Zijn verzoek ging gelukkig voor de geschiedschrijving de ambtelijke molen in. Op 20 oktober schreef de arrondissementsdirecteur der belastingen dat de rozijnazijnmakerij 3e klasse tot 28 september gewerkt had met twee stel tweelingkuipen met een netto inhoud van 1.060 liter. Met ingang van 28 september was een derde stel tweelingkuipen bijgeplaatst en was de jaarlijkse productie opgeschroefd tot 44.200 liter azijn. Hij adviseerde dan ook de aan de eerdergenoemde firma in 1842 en 1845 toegestane vrijstelling van accijns in te trekken en aan Van der Voort jaarlijks de gevraagde 3.800 liter toe te staan. Op 27 oktober deed de minister echter geen definitieve uitspraak. Hij wilde weten wat er verstaan werd onder de netto inhoud want een azijnmaker 3e klasse was wettelijk geen korting op de "ruimte der werktuigen" toegestaan. Bovendien was het de minister onduidelijk of Van der Voort ook nog snelazijnmaker was. Het antwoord is helaas niet bewaard gebleven. Overigens is volgens de wet een azijnmaker 3e klasse tevens snelazijnmaker, dus de laatste opmerking van de minister is onverklaarbaar. Van der Aa maakte vreemd genoeg in 1847 geen gewag van de azijnmakerij, terwijl deze op dat moment nog steeds bestond.[16]

Op 5 april 1852 schreef Van der Voort, rozijnazijnfabrikant, dat hij aan de Arnhemse azijnfabrikant I.J. van den Hengst zijn azijnmakerij had verkocht met alle werktuigen en voorhanden zijnde azijn en grondstoffen. Tot die grondstoffen behoorden ook 514 liter binnenlands gedistilleerd vermengd met 20% moerazijn. Die vermenging was om de alcohol voor menselijke consumptie ongeschikt te maken. Hoen vroeg nu aan de ontvanger der accijnzen toestemming de alcohol te mogen vervoeren tegelijkertijd gepaard gaande met afschrijving op de toegestane accijnsvrije inslag van den Hengst. Nadat de ambtelijke autoriteiten aangegeven hadden hier tegen geen bezwaar te hebben, besloot de minister van financiën Hoens verzoek in te willigen. In het archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland is in de serie hinderwetvergunningen helaas niets over Van der Voort aanwezig, daarentegen wel over Isaac Johannes [van] den Hengst.[17] Deze vroeg op 29 september 1851 toestemming een azijnmakerij te mogen oprichten in een gebouw staande aan de Nieuwe Veerkade bij de Schipbrug nr. O 973 te Arnhem. Omdat hij voor de winter het bedrijf in werking wilde brengen, vroeg hij enige spoed met de afwikkeling te betrachten. Op 21 november kwam de vergunning van G.S. af. Waarschijnlijk gaat het hier om Van der Voorts oude bedrijf.

Vermoedelijk heeft de Dierense aardappelmoutwijnbranderij van De Blij en c.s. gedurende haar kortstondige bestaan moutwijn aan de azijnmakerij geleverd om tot azijn te worden verwerkt. Bij gebrek aan bronnenmateriaal kan dit vermoeden niet worden gestaafd.

Noten

1. Archief van het Ministerie van Financiën.
Dienst in- en uitvoerrechten en accijnzen, inv.nrs. 16 en 37, Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

2. Schilperoort, T. Olivier. *De Azijnmaker.*
A. Blussé en Zoon, Dordrechgt, 1803. Deel 18 van de serie *Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken, fabrieken, trafieken, derzelver werkhuizen, gereedschappen, enz.,* Koninklijke Bibliotheek.
Voor wat betreft de snelazijnmakerijen zie Emiers, M.G. *Zuur verdiend. 1813-1963 Azijnmakerij De Kroon-J.F. Tack n.v.* Amsterdam, z.d.

3. Bestuurlijk archief Schoutambt Rheden 1623-1811, inv.nrs. 904-905, Gemeentearchief Rheden.

4. *Statistieke Beschryvingen van Gelderland van 1808. I. Kwartier van Arnhem.* Vereniging Gelre, Arnhem, 1986, pagina 193.
Bestuurlijk archief van het schoutambt Rheden 1623-1811 voorlopig inv.nr. 3139 stukken nrs. 93 en 95.

5. Archief gemeentebestuur Velp 1811-1817 (1818) inv.nr. 3031, Gemeentearchief Rheden.

6. Damsma, D., J.M. de Meere en L. Noordegraaf. *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw.* Supplement. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1979. 20-21.
Bestuurlijk archief Schoutambt Rheden 1623-1811 inv.nrs. 3036, 3039-3040. De ruwe huurwaarde van het fabriksgebouw werd op f 61 geschat. Archief gemeente Rheden 1818-1949 inv.nr. 917. In 1828 was Teunis Ockerse bierbrouwer, Gemeentearchief Rheden.

7. Gehuwd met Catharina Alida Hoyer buiten gemeenschap van goederen volgens akte opgemaakt voor notaris Jan de Bas te 's-Gravenhage op 29-4-1829. In huis nr. 0

werden geboren Maria Magdalena Dieren 14-12-1830, Francois 1-3-1832 en Maria Magdalena 8-8-1833. Deze informatie werd mij welwillend door mijn college-archivaris W.J. Meijerink ter beschikking gesteld. Zie verder ook notaris Lodewijk Hendrik Nikolaas von Rosenthal inv.nr. 474 akte nr. 2 d.d. 28-2-1826, Rijksarchief Gelderland.

8. Notaris Josua Marinus de Kruijff te Brummen inv.nr. 190 akte nr. 983, Rijksarchief Gelderland.

9. Notaris Elias Aemilius Hooglandt inv.nrs. 477 en 2410, Rijksarchief Gelderland.

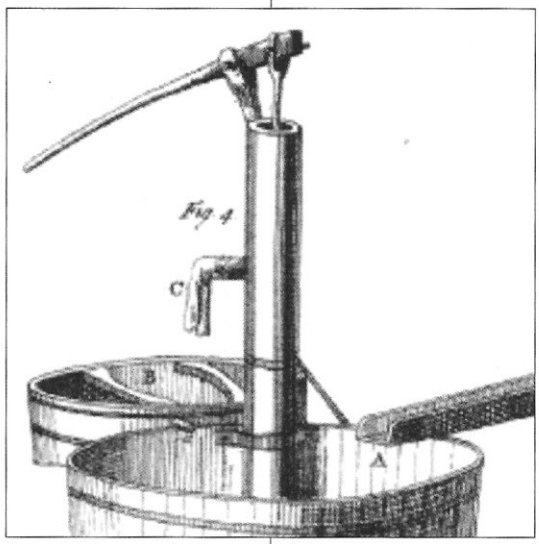

10. Voor wat betreft de identificatie van Wieling is enige verwarring. Vermeld wordt ene Karel Johan Herman Wiling, azijnfabrikant en woonachtig op nr. 57, gehuwd met Anna Catharina van Bassen Jongbloet die op 9 april 1836 een zoon genaamd Willem Pieter Gerard krijgen. Op 26 januari 1843 werd geschreven dat Wieling was verhuisd naar de Lombardstraat in 's-Gravenhage. Op 18 september 1891 overleed te Dieren ene C.J.H. Wieling op 8 oktober 1843 geboren in 's-Gravenhage en gehuwd met Wilhelmina Paulien Struben, echter zonder beroep. Zijn vader was Johannes Wieling gehuwd met Maria van Basen Jongbloed, in 1891 waren beiden wonende te Arnhem overleden, Gemeentearchief Rheden 1811-1949.

11. Sloet, J.A.J. "Beknopt overzigt van het Fabrijkwezen, op het Platte land der Veluwe" in: *Het Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid*, pagina 473-482.
12. Notaris E.A. Hooglandt inv.nr. 695 akte nr. 695, Rijksarchief Gelderland.

13. Archief gemeentebestuur Rheden 1818-1949 inv.nr. 1364, Gemeentearchief Rheden.

14. Jan Hoen van der Voort vestigde zich medio oktober 1844 in Rheden om op 1 mei 1852 naar Amsterdam te vertrekken. Hij was op 26 april 1801 te Amsterdam geboren. Zijn ouders waren Gerard Gesner van der Voort en Johanna Maria Hoen. Zijn eerste huwelijk was met Agneta Sophia Vinkenbrink. Zij overleed op 30 december 1847 te Dieren. Uit dit huwelijk waren te Amsterdam geboren Gerard (1834), Jan Andries (1835), Karel (1839) en Herman (1842) en te Hengelo Jan Gijsbert Jacobus (1844). In Rheden (Dieren) kwam op 1 januari 1846 Agneta Sophia ter wereld. Na het overlijden van zijn eerste vrouw, huwde Jan op 18 januari 1851 te Rheden met Johanna Maria Getkate, geboren op 14-9-1825 te Hengelo, dochter van Frederik Getkate en Berendina Hiddink. Uit dit huwelijk werd op 21 november 1851 Frederik Jan te Rheden (Dieren) geboren, Gemeentearchief Rheden.

15. Dienst accijnzen inv.nrs. 16 en 37, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.

16. Aa, A.J. van der. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, delen nr. 3 letters C-D, p. 325 en nr. 9 letters P-R, p. 477. J. Noorduyn en Zoon, Gorinchem. 1841 en 1847. Van der Aa zowel voor Dieren als voor Rheden alleen een grote likeurstokerij. Dit moet het bedrijf van Sevenstern zijn geweest.

17. Archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland inv.nrs. 12.009 en 12.029, Rijksarchief Gelderland.
Archief gemeentebestuur Rheden 1818-1848 (1988) inv.nr. 588. In 1851 werd in het gemeenteverslag vermeld dat de kunstazijnmakerij had opgehouden te bestaan, Gemeentearchief Rheden.

De illustraties zijn uit het boek "De Azijnmaker" van T. Olivier, Koninklijke Bibliotheek.

Nogmaals de aardappelmoutwijnbranderij "Volharding" te Dieren 1844 - 1846

R.H.C. van Maanen

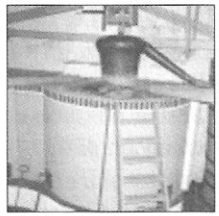

Inleiding

In de laatst verschenen aflevering van Ambt en Heerlijkheid nummer 127 verscheen een artikel van mij over de aardappelmoutwijnbranderij die in Dieren bestaan heeft.[1] Vlak voor het ter perse gaan, wees mevrouw Ten Holte-Oerlemans mij op een publicatie van J. van Baaijen.[2] De tijd ontbrak echter om hiervan nog gebruik te maken. Een nieuw onderzoek in de rijks- en gemeentearchieven te Arnhem leverde echter, op enkele gegevens na, niets op.[3] De heer Harenberg, die eerder over het landgoed Bouwerszathe had gepubliceerd, stuurde mij na lezing van het artikel echter een kopie uit de veilingcatalogus uit 1844 toe.[4] Hierin stond de informatie die de heer Van Baaijen gedeeltelijk heeft gepubliceerd. Zo komen we nu ook de totnogtoe onbekende naam van het bedrijf, namelijk "Volharding" te weten. Het bedrijf stond bij de Lange Juffer later bekend als de Hertenkolk.

De persoon Bouricius

De heer Harenberg lichtte nog een tipje van de sluier op betreffende de persoon Bouricius. Ook deze had, net als zijn compagnon De Blij, geen vlekkeloze staat van dienst. In 1835 had hij voor het oude familiebedrijf Bouricius Algemeene Postwagendiensten te Arnhem surséance van betaling moeten aanvragen. Ondanks dit koopt hij in 1838 van het Amortisatiesyndicaat 840 bunder grond aan, voorheen behorende tot het Hof te Dieren oftewel in het bezit van de Oranje's, later de zogenaamde Domeingoederen. Deze aankoop financierde hij (gedeeltelijk) met geleend geld van zijn dochter Roline. Binnen enkele jaren verkeerde Bouricius opnieuw in geldnood en in 1844 is de eerdergenoemde veilingcatalogus opgemaakt. In 1845 werd voor de Arnhemse notaris Taaij een overeenkomst gesloten tussen het echtpaar Bouricius en de vele schuldeisers, waarna in augustus 1846 in het hotel De Kroon te Dieren de landerijen inclusief de branderij werden verkocht. Uitgaande van deze nieuwe feiten is het maar de vraag of De Blij, eerder in Gorinchem een minder succesvolle ondernemer, het ten onder gaan van zijn Dierense branderij kan worden verweten. Dankzij een overeenkomst met Bouricius was hij verzekerd geweest van een aanvoer van aardappels. In 1845 sloeg in Nederland de beruchte aardappelziekte toe, waardoor de aardappeloogst volledig mislukte. Vele in Nederland werkzaam zijnde aardappelmoutwijnbranderijen hebben toen de poorten gesloten, dus de veronderstelling dat dit ook De Blij's lot zou zijn geweest, is niet onwaarschijnlijk. De mogelijkheid in 1844 opengelaten om een nieuwe overeenkomst aan te gaan met De Blij is dus vermoedelijk door de tijd 'ingelopen'.

Veilingcatalogus uit 1844

Welke (nieuwe) informatie leverde de veilingcatalogus nu op. Onder perceel nummer 102, pagina 80-87, staat de branderij beschreven: "aardappelmoutwijnbranderij, (genaamd de Volharding), Spoeling-veestal, Welwaterput, Gierput, Bouwland en dennenbosschen. Groot 29 Bunders, 80 Roeden en 09 Ellen. Bovendien behoorde de halve breedte van de schaapsdrift en weg bij dit perceel. Het bouwland was in de beste staat en ook overige gedeelte van het perceel was geschikt om er bouwland van te maken. De aanwezige dennen waren 22 jaar oud, voor een gedeelte in goede 'staat van aanwas'. Daarnaast werd aangeraden de dennen staande in de minder goed gevulde gedeelten bos ook te verwijderen. Zou men al de gedeelten bos omwerken tot bouwland, dan kon men optimaal gebruik maken van de mest en gier die een volledig werkende branderij en volle stal opleverden, iets wat nu niet mogelijk was door een tekort aan bij de fabriek liggende bouwland.

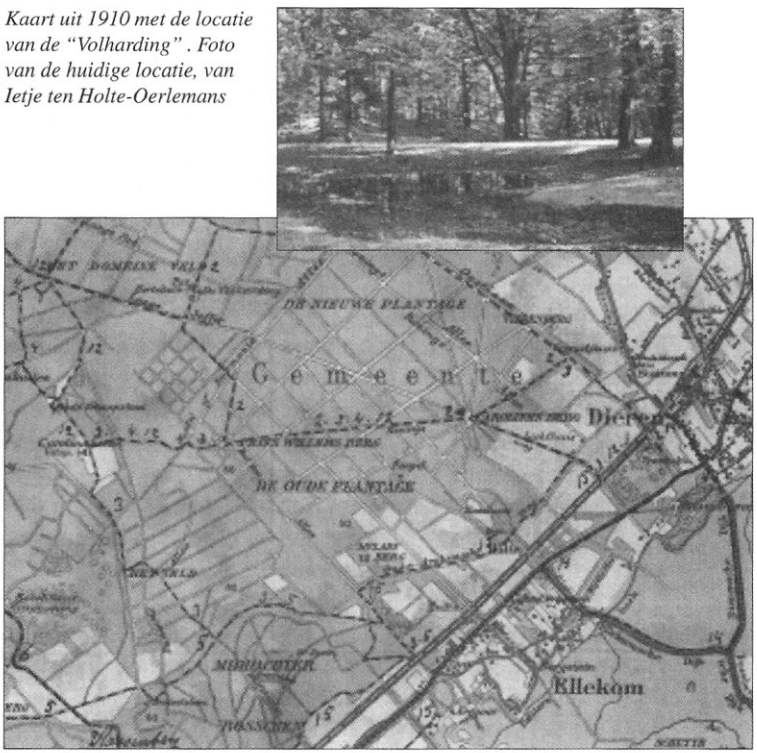

Kaart uit 1910 met de locatie van de "Volharding". Foto van de huidige locatie, van Ietje ten Holte-Oerlemans

De branderij was gevestigd in een hecht en sterk gebouw voorzien van zware muren met ruime zolders en pakhuis. Het fabrieksgebouw was verhuurd aan De Blij tegen jaarlijks *f* 500, uitgaande van een verwerking van 10.000 mud aardappelen op jaarbasis. De vee- en spoelingstal, geschikt voor 70 runderen en vier paarden, met ruime mestloodsen, geschikt voor schapen en varkens, waren 'mede hecht en sterk gebouwd'.

Deze stal was bovendien van een oppasserswoonkamer of wachtvertrek en een ruime hooi-, stro- of moutzolder voorzien. Verder waren een spoelinggrondkuip, een verkoelingsbak, beide met goten en pomp en een gierput aanwezig. Volgens de catalogus was de grote zolder wanneer 's zomers de branderij vier maanden buiten werking was, geschikt voor andere bedrijvigheid als bijvoorbeeld een mouterij. Bij het zelf hebben van een mouterij, behoefde niet elders te worden ingekocht.

De laatste opmerking heeft namelijk op een eventuele toekomstige bestemming van het gebouw. Met De Blij was het namelijk mogelijk om op voorwaarden de aardappelmoutwijnbranderij voort te zetten. Tegen geringe kosten was het mogelijk het gebouw in te richten tot een aardappelmeelfabriek, een graanmoutwijnbranderij en distilleerderij, een bierbrouwerij of een vergelijkbaar bedrijf. De koper van dit perceel kon namelijk alle vaste en losse gereedschappen overnemen voor *f* 5.000. Weigerde hij dit om vervolgens in dit perceel of een andere perceel van de Bouwerszathe toch moutwijn te gaan stoken dan was hij aan het echtpaar Bouricius *f* 3.000 schadeloosstelling vereist 'buiten en behalve den koopschat'. Uitgaande van deze zinsnede was de bedrijfsinventaris dus geen eigendom van De Blij (meer).

De bestaande welwaterput was slechts vier ellen (meter) diep, maar leverde zonder problemen de gewenste hoeveelheid water, die minimaal 100 vaten per dag had bedragen en gedurende enige tijd zelfs 250 vaten. Met enige inspanning kon men hier zelfs stromend water bekomen.

Een fraaie winstberekening

Spoeling is het afval dat vrijkomt bij moutwijnproductie en door de nog aanwezige voedingsstoffen uitermate geschikt als veevoer. In de catalogus werd uitvoerig uiteengezet hoe met spoeling en dus vetmesterij geld te verdienen was. Het is de eerste keer dat ik een dergelijke beschrijving ben tegengekomen, dus het loont mijn inziens de moeite waard om deze over te nemen, met name omdat het inzicht geeft in de denkwijze van de ondernemers Bouricius en De Blij.

Op dat moment verwerkte men 10.000 mud aardappelen per stookjaar, maar zonder aanpassing aan het gebouw, maar wel door 's nachts door te werken, kon de te verwerken hoeveelheid worden opgevoerd tot maar liefst 20.000 mud. Over een periode van 200 dagen gerekend, leverde 10.000 mud dagelijks 80 vaten spoeling op. Bouricius kocht deze van De Blij aan voor *f* 0,10 per vat. Landbouwers uit de omgeving tot op een afstand van meer dan een uur van het bedrijf betaalden *f* 0,20 per vat. Transportkosten waren voor hun eigen rekening. Met 480 vaten op weekbasis kon men 70 runderen vetmesten.

Dit leverde het volgende rekensommetje op:

Aan spoeling per week	*f* 48,00
4.900½ Ned. Ponden hooi à	
f 10,00 de 1.000½ Ned. Ponden	-*f* 49,00
Drie oppassers	-*f* 10,50
Diversen	-*f* 4,50
Totaal	*f* 112,50

Afhankelijk van de prijzen van het overige veevoer te stellen op wekelijks *f* 2,00 à *f* 3,00 per rund, leverde dit uitgaande van zeventig runderen *f* 140,00, oftewel wekelijks *f* 28,00 'winst'. Op jaarbasis, althans uitgaande van 34 weken in bedrijf zijn van de branderij, was dit *f* 952,00. Naast dit geld kwam er zoveel mest en gier vermengd met stro en plaggen beschikbaar, dat men uitgaande van een bemesting om de drie jaar maar liefst 300 bunders land kon bewerken.

Voor de landeigenaar waren in feite alleen maar voordelen op te sommen. Zijn enige verplichting bestond uit het jaarlijks moeten leveren van 5.000 à 10.000 mudden aardappelen tegen een prijs gerelateerd aan de gemiddelde jaarprijzen van de moutwijn. Overigens was contractueel een minimumprijs voor de aardappelen bedongen evenals de verhouding ten opzichte van de moutwijnprijzen. Weliswaar kon de landeigenaar dus minder inspelen op de aardappelmarkt van vraag en aanbod, maar hij was wel verzekerd van een zekere afzet en prijzen als dezelfde markt ineengestort was. Daarnaast was van transportkosten nauwelijks sprake, hoefde geen grote kosten worden gemaakt voor opslagplaatsen van de aardappelen en werd ook geen risico gelopen tijdens het bewaren. De moutwijnfabrikant voer er ook wel bij. De aan hem geleverde aardappelen waren goedkoper en er was geen sprake van transport- en provisiekosten. Deze wisselwerking was van groot voordeel. De landeigenaar kon rekenen op een hogere prijs voor zijn aardappelen en de moutwijnfabrikant was verzekerd van aardappelenprijzen gerelateerd aan de aardappelmoutwijnprijs. Deze laatste prijs was weer gekoppeld aan de korenmoutwijnprijs. Overigens verstond men hier onder koren alleen rogge en geen tarwe. Omdat de roggeprijzen toen lager waren dan de aardappelprijzen, leden de aardappelmoutwijnfabrieken verliezen en werden veelal beëindigd. Alleen een combinatie zoals in het Dierense behoedde hen voor de ondergang. Een mooi verkoopplaatje, maar wel grotendeels op waarheid berustend. In deze periode zijn inderdaad vele aardappelmoutwijnbranderijen ten onder gegaan door het niet kunnen concurreren met de graanmoutwijnbranderijen. De aardappelziekte die in 1845 opstak, gaf echter veelal de nekslag aan nog bestaande bedrijven.[5]

Verkoop in 1846

Het definitieve doek viel op 6 augustus 1846 in hotel De Kroon te Dieren. Kavel twee bestond onder meer uit een grote veestal voor zeventig runderen en grote, stenen, pangedakte mestloodsen en kavel 14 was het fabrieksgebouw met de losse en vaste gereedschappen behorende tot de mouterij. Deze laatste kavel werd verkocht aan Willem Hendrik de Heus voor *f* 4.020 met de bepaling een en ander te slopen of te verplaatsen voor 1 januari 1847. Over De Blij vernemen we niets meer.

Noten

1. Maanen, R.H.C. van. "Een aardappelmoutwijnbranderij in Dieren tussen 1841-1844" in: *Ambt en Heerlijkheid*, maart 2000, nr. 127, pagina 21-23.

2. Baaijen, J. van. *Help, de voerman zuipt*! 1994.

3. Arnhemsche Courant jaargang 1846, Gemeentearchief Arnhem. Hierin staan de aankondigingen van de verkoop dat jaar. Archief notaris Willem Hendrik Taaij akten nrs. 173, 175, 185, 201 en 202 uit 1846.
Het archief van het kantongerecht van Arnhem inv.nrs. 4-6 en 196-197, Rijksarchief Arnhem. Archief Notaris Rudolph Anne Julius van Ittersum te Brummen inv.nrs. 209, 292 en 2178-2179, Rijksarchief te Arnhem.

4. Harenberg, J. " Het voormaals Vorstelijk Landgoed thans genaamd: Bouwerszathe (te De Steeg)" in: *Mededelingen van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal*, nrs. 41-43, 1969. Met dank aan de heer Harenberg voor toezending. In het familiearchief Brantsen inv.nr. 544, Rijksarchief Arnhem, bevinden zich diverse stukken betreffende Bouwerszathe.

5. Zie hiervoor onder meer Maanen, R.H.C. van:
- "De moutwijnbranderij De Hoop van Hoytema c.s. te Culemborg. (I)" in: *Mededelingen Historische Kring West-Betuwe* 24e jaargang no. 3, december 1996, pagina 59-62.
- "Industriële activiteiten in Poederoijen 1829-1853" in: *Tussen de Voorn en Loevestein*, jaargang XXXIII no. 97, augustus 1997, pagina 13-20.
- "Aardappeljeneverbranderij te Lienden 1825-1846" in: *Tijdschrift van de Historische Vereniging Pasqualini te Buren*, no. 1, 1999, pagina 4-19.
- "Aantekeningen betreffende de aardappeljeneverbranderij van Calcar te Hoogezand tussen 1839-1857 in Haags Belastingarchief" in: *Pluustergoud*, nr. 9, mei 1999, pagina 37-42.

Ter gelegenheid van de officiële heropening van De Hoofdstraat in Velp in het komend najaar zal de Oudheidkundige Kring een boek uitgegeven over de ontwikkeling van de Hoofdstraat in de afgelopen eeuw. Een werkgroep van Kring is meer dan twee jaar actief geweest om materiaal te verzamelen. De titel van het boek "Van lint naar hart" geeft de ontwikkeling weer van de Hoofdstraat als Rijksstraatweg met in hoofdzaak woningen in een lintbouwing naar een winkelstraat als hart van Velp.
Het rijk geillustreerde boek omvat 112 pagina's met de afmeting van 17 x 24 cm.

Het boek zal in de boekhandel verkrijgbaar zijn voor de prijs van f 29,50;
voor leden van de Oudheidkundige Kring bedraagt de prijs f 24,50.
De prijs voor sponsoren is f 40,00.
In het volgende nummer van Ambt en Heerlijkheid, dat in september verschijnt, volgen nader mededelingen over de wijze waarop de leden het boek kunnen verkrijgen tegen de verlaagde prijs.

BESTUURSmededelingen

Algemene Ledenvergadering

Gehouden op 23 maart 2000 te Dieren

De vergadering werd voorafgegaan van een diapresentatie door de heer T. Tegelaar. Hij liet ons prachtige beelden zien uit de serie "Sprengen en beken in onze omgeving" en "Monumentaal Groen".

Het verloop van de vergadering was vlot. Er kwamen geen reacties op de notulen van de vorige jaarvergadering van 23 - 03-1999. Ook de jaarrekening 1999 en de begroting 2001 passeerden de vergadering zonder op- of aanmerkingen. De heer Smit, lid van de kascommissie, stak een pluim op de hoed van de penningmeester voor het gedegen werk dat was geleverd.

De bestuursleden mevrouw A.A.A. Hendrikx-Thiecke (secretaris) en de heer J. de Bruijn (vice-voorzitter) traden af en waren niet herkiesbaar. Onder dankzegging voor hun inzet ten behoeve van de Kring overhandigde de heer Meijerink (voorzitter) beiden een cadeaubon en een boeket bloemen. Als nieuwe bestuursleden werden voorgesteld: mevrouw M.A.B. Poorthuis uit De Steeg en de heer H. Bruil uit Velp; waarmee de vergadering accoord ging. Het bestuur is nu als volgt samengesteld:

W.J. Meijerink	voorzitter
J. de Ruiter	penningmeester
J.B.J.M. de Bekker	
H. Bruil	
H. van Dijk-Abbink	
M.A.B. Poorthuis	
A.T. Seleski-Bolte	

De heer Baltjes, vele jaren de gezichtsbepaler van ons blad Ambt en Heerlijkheid, heeft de redactie-commissie verlaten. Het bestuur heeft veel waardering voor het werk verricht door de heer Baltjes en vraagt de vergadering toestemming om hem te benoemen tot Lid van Verdienste. Hetgeen onder luid applaus geschiedde. De heer Baltjes wordt toegevoegd aan de lijst van Leden van Verdienste, te weten:

E.J. Kruiswijk-Jansen , overleden 13-01-1990
Dr. J.F. van Oosten Slingeland
A. Kolkman
J. Baltjes

Wat de werkgroepen betreft daar zit beweging in. Vooral de Werkgroep Hoofdstraat Velp is enthousiast bezig. In het najaar zal een boekwerkje verschijnen over de geschiedenis van de Hoofdstraat.
De werkgroep Archeologie ligt stil. Wij zouden graag zien dat daar nieuw leven ingeblazen werd door aanmeldingen van geïnteresseerde leden.

A.T. Seleski-Bolte

WANDELEN OP ROZENDAAL LANGS SPOREN UIT HET VERLEDEN XX

Jolle Baltjes

We hebben in het voorgaande reeds enige elementen en situaties in de verhouding tussen de geërfden van Rosendael en die van Velp onder de aandacht kunnen brengen en daaruit groeide de behoefte tot een nadere kennismaking. In enkele vorige afleveringen van Ambt en Heerlijkheid no 114 en 115 zijn wij daarmee reeds begonnen. We zetten hier onze analyse voort.

In diepe nevelen

Zoals we al eerder schreven is het ontstaan van marken- en geërfden-organisaties in het vroege verleden in diepe nevelen gehuld. Daarmee werd een basis gelegd voor latere opvattingen, uitspraken en beslissingen die veelal een reglementaire grondslag misten. Wij hebben dan ook de indruk dat ook met betrekking tot het onderhavige gebied - zowel bij de bestuurders als bij de gewone geërfden - de kennis heeft ontbroken omtrent de oorspronkelijke aard van de organisatie en de rechten van de geërfden.

De Commissie van Beheer van de Geërfdengronden van Velp heeft dat ongetwijfeld voor ogen gehad, toen zij in 1992 aan Reinhilde van der Kroef opdroeg de geschiedenis van de Geërfden van Velp te plaatsen in het kader van de algemene en plaatselijke sociale en historische ontwikkeling.

Wat was eigenlijk de oorsprong van de geërfdengronden van Rosendael en Velp?

Marken en geërfdengronden ontstonden in een breed tijdvak rond 1300 vooral in het oostelijk deel van ons land en ook in het aangrenzende deel van Duitsland. Het was toen niet ongebruikelijk dat al of niet adellijke grootgrondbezitters bij bepaalde gelegenheden, zoals bij het vrij worden van horigen, hun ongecultiveerde gronden aan hen in bruikleen afstonden. Het waren woeste gronden, zoals heide, moerassen, bossen, weiland enzovoort, die door de boeren gezamenlijk werden gebruikt en beheerd. Daarnaast had iedere boer zijn eigen

grond, waaraan het gebruiksrecht op de woeste gronden werd gekoppeld, meestal maar - zoals in Velp - niet altijd naar rato van het eigen grondbezit.
Dergelijke gebieden kwam men tegen onder verschillende benamingen, zoals marken, boer- of buurschappen, meent of gemeynte. De gebruikers werden markegenoot, boer of buur , of afgeleid van het bezitten van een erf, geërfde genoemd.

In het licht van onze tijd rijst de vraag wat die grond dan nog voor de schenker betekende. Voor een antwoord hierop of beter gezegd voor begrip hiervoor grijpen we terug naar een schenkingsbrief van 1076.
De kerk van het Kapittel van St. Petrus te Utrecht was afgebrand. Ter ondersteuning schonk de Rooms-Koning, later Keizer, Hendrik IV de curtis Bruoche, die we naderhand als Broekerhof of Broekerhave hebben leren kennen, aan het Kapittel. Wat daar allemaal toe behoorde vinden we in de schenkingsbrief. Deze spreekt van een zeker goed, genoemd Bruoche, "met al het daartoe behoorende, te weten: de hoorigen van beiderlei kunne, velden, gebouwen, weiden, bebouwde en onbebouwde gronden, wegen en wildernissen, bosschen, jacht, wateren en waterloopen, molens, de maalplaatsen, visscherij, uitgangen en opbrengsten, al wat verkregen is of nog zal verkregen worden, ja, alle voordeelen, die maar uitgedacht, genoemd of beschreven kunnen worden."

Het eigendom blijkt toen elementen te hebben omvat, waarvan wij nu nauwelijks kunnen dromen en om dan het gebruik van de woeste en dus onvruchtbare gronden af te staan pleegt men niet zo'n groot offer. Bovendien hechtte men aan macht meer waarde dan aan opbrengst.
In de loop der tijd echter is de betekenis van die beide zaken aanzienlijk verschoven. Dat had weer tot gevolg dat het eigendom van onvruchtbare gronden, waarvan het gebruiksrecht was afgestaan, minder interessant werd en de gebruikers zich als eigenaren konden gaan gedragen.

Geen mark in Velp

Vanzelfsprekend was de ontwikkeling niet overal gelijk. Vooral bij marken bleef het aantal hoeven dat in een mark gerechtigd was gelijk. In andere gevallen, meestal was dan sprake van een buurschap, was iedere grondbezitter gerechtigd in het gebruik van de gemeenschappelijke gronden.

Wel waren zij gezamenlijk belast met het regelen van de gang van zaken met betrekking tot deze gronden. De buurrichter en de buurmeesters vormden het dagelijks bestuur en zij voerden uit en zagen er op toe dat de zaken verliepen, zoals in de reglementen was vastgelegd en op de geërfdenvergaderingen was afgesproken.

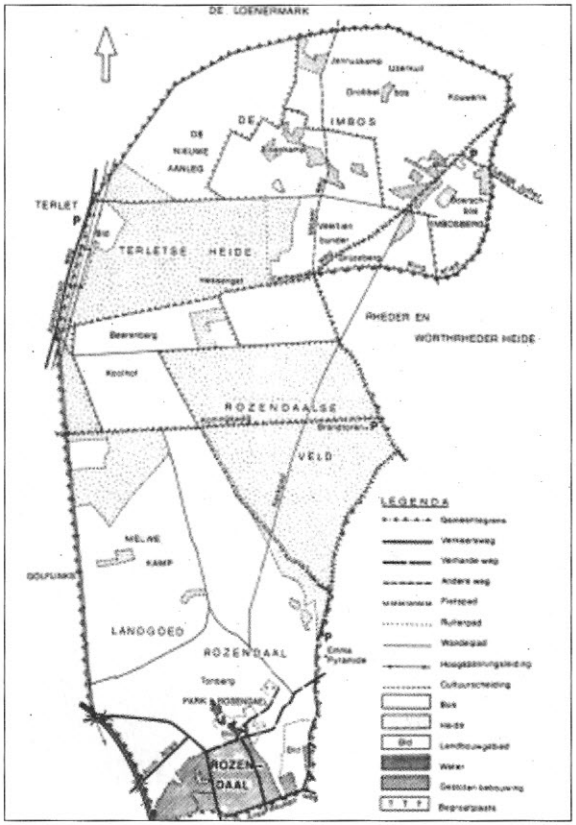

Gemeente Rozendaal

Aanvankelijk heeft men gemeend in Velp te maken te hebben met een mark of marke. Op grond van een gedegen onderzoek kwam Van der Kroef tot de conclusie dat "mede door een weinig helder taalgebruik veroorzaakt" er sprake is van een misverstand omtrent het bestaan van een mark in Velp. Voor deze conclusie voerde zij verschillende motieven aan.

1. Het voornaamste motief is wel het ontbreken van een zogenaamd markenboek, een boek waarin de rechten van de markengenoten waren omschreven, hoe het bestuur over de mark was geregeld en waarin ook de notulen van de bijeenkomsten van de markengenoten werden opgetekend.

2 Een auteur (S.W. Verstegen), die veel studie over dit onderwerp heeft gemaakt, heeft gesteld: "Waar marken ontbraken (...) werden woeste gronden nog altijd door de buurschappen zelf beheerd (...). De taken van de marken enerzijds en de buurschappen anderzijds verschillen niet veel van elkaar, waardoor de neiging ontstaan is het wezenlijke onderscheid tussen beide te veronachtzamen".

3. De verschillen tussen een mark en een buurschap kwamen ook tot uitdrukking in de rechtspraak. In een mark werd de zogenaamde lagere rechtspraak uitgeoefend door de markenrichter, een door de markengenoten gekozen of reglementair aangewezen voorzitter van het markengenootschap. Hij sprak dus recht in civiele zaken veelal handelend over geschillen of kleine vergrijpen. Hij ontleende daaraan een groot aanzien, aanzienlijk groter dan dat van de boer- of buurrichter, die slechts op het bestuur van de geërfdengronden gerichte civielrechtelijke taken had.

4. In de tweede helft van de achttiende eeuw was in deze omgeving sprake van ongenoegen tussen de ambtsjonkers en het markenbestuur. Eerstgenoemden wilden de benoeming van de boerrichter (markenrichter) aan zich trekken. De marke Rheden en Wortrheden, die inderdaad de status van een mark had, heeft zich hiertegen met succes verzet. Van de Velpse geërfden werd van enige tegenstand dienaangaande niets vernomen. Daar werd zonder verzet de boer- of buurrichter door de ambtsjonkers benoemd.

De conclusie en motivering van Van der Kroef dekken dus ook onze mening, dat Velp nooit een mark heeft gehad en dat de Geërfden van Rosendael en Velp het gezamenlijke gebruiksrecht hadden op de binnen de heerlijkheid Rosendael liggende ongecultiveerde gronden. Onder dat gebruiksrecht vielen ook de weiden aan de zuidzijde van Velp. Volledigheidshalve zij medegedeeld dat onze beschouwingen niet op die gronden betrekking hebben.

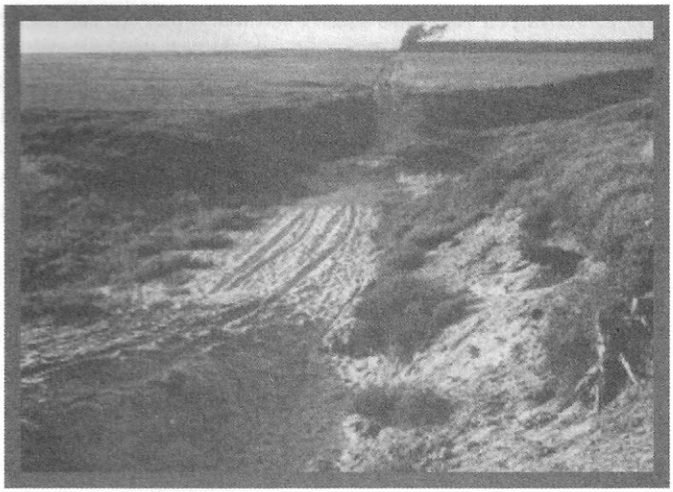

Voorbeelden van wanbeheer van heidegronden

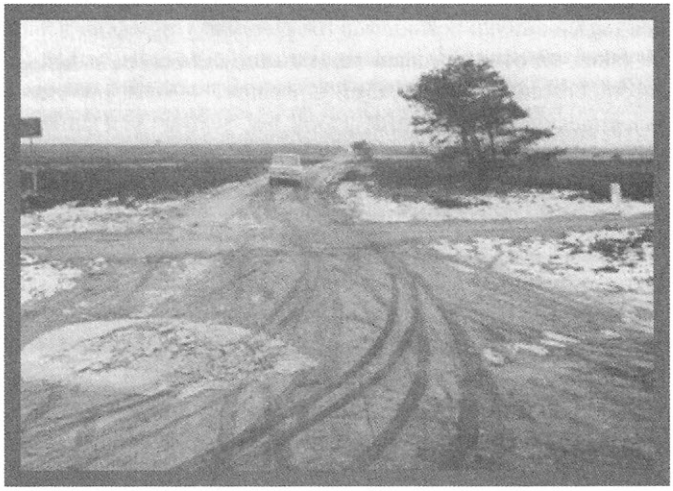

Maatschappelijke veranderingen

In de late middeleeuwen en nog lange tijd daarna kon niet gesproken worden van een rustig plattelandsleven. Oorlogen en ziekten leverden veel moeilijkheden op maar brachten toen nog geen verstoring of ernstige verschuivingen in het geheel van de samenleving met zich mee.

Die verstoring en verschuivingen ontstonden wel - in een brede tijdsmarge - rondom de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw: een tijd van maatschappelijke beroering en -verandering. Mede als gevolg daarvan werd de waarde van grondbezit eigenlijk alleen nog maar bepaald door het gebruik dat men er van kon maken. Daar kwam bij dat ook de woeste gronden onder de belastingheffing waren gaan vallen, die aan de eigenaar in rekening werd gebracht.

Gemeente beheert de geërfdengronden

De gevoelens van onvrede met de gevestigde orde werden echter goed zichtbaar met de op revolutionaire Franse ideeën geïnspireerde vestiging van de Bataafse Republiek. Daarmee was voorgoed een einde gemaakt aan de oude tijd in Nederland en aan datgene, dat soms nog herinnerde aan de tijden van driehonderd jaar en langer geleden.
Deze ontwikkeling bracht veel veranderingen met zich mede in zowel personele bezetting als de benoeming in en taakstelling van de bestuurlijke organisaties. Door de provincies werd een reglement van bestuur van het platteland ingesteld, waarin de taken en bevoegdheden van de municipaliteit (= het gemeentebestuur) precies waren omschreven. Naast andere taken moesten die bestuurders ook het bestuur van de buurschappen - inclusief de financiële kanten - regelen. Daarmee kregen zij eveneens de benoeming van de buurrichter en de buurmeesters in handen.

De overzichtelijkheid wordt vertroebeld doordat de overgang van de taken van "de gemeynte" als lichaam van gemeenschappelijk beheer naar de "gemeente" als lichaam van burgerlijk bestuur plaats vond in een tijd van revolutie. Dat wordt nog versterkt doordat hier - maar ook elders was dat vaak het geval - de gemeyntegrenzen niet samenvielen met de gemeentelijke grenslijnen.
Tot 1895 was het duidelijk wat onder de naam "gemeynte" moest worden verstaan. In 1811 kreeg het gemeentebestuur het beheer over de geërfdengronden.
Van der Kroef komt tot de conclusie dat er reeds in de periode van 1795 tot 1811 een overlapping bestond van het geërfdenbestuur door het openbare bestuur. Zij voert daartoe Wolter Vleeming ten tonele, die op 23 april 1795 door de uit de revolutie voortgekomen burgemeester van Velp, Hendrik Berends, wordt benoemd tot boerrichter en Coenraad Avelink en B. van Zadelhoff tot boermeesters. Zij vindt haar conclusies bevestigd in een mededeling uit 1798. Daarin wordt melding gemaakt van verpachting door de boerrichter van een perceel grond in Het Laar van de gemeente aan Jan Leenders aldaar voor de jaarlijkse som van vier gulden en tien stuivers. Hoe zou een door de gemeente aangestelde boerrichter grond kunnen hebben verpachten waarover niet de municipaliteit maar de geërfden zeggenschap hadden?

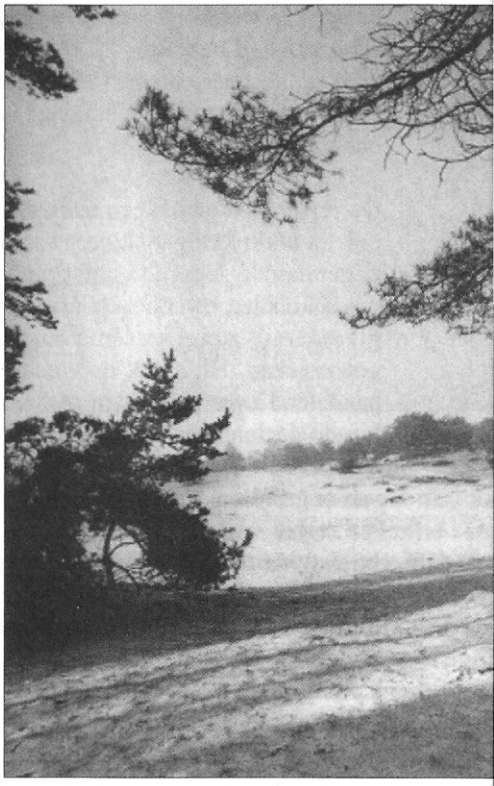

En als de rechtsvoorganger van de gemeente Velp reeds vanaf 1795 beheer had over de onverdeelde gronden binnen haar gebied, dan moet ook de rechtsvoorganger van de gemeente Rozendaal sinds 1795 het beheer over de binnen hàar grenzen gelegen onverdeelde terreinen hebben gehad.
Voor alle duidelijkheid, we spreken hier over het beheer. Van aantasting van het gebruiksrecht was geen sprake.

Gunstige markt voor landbouwproducten

Reeds in de aanloop naar de Grote Revolutie ontstond in verschillende landen een industriële ontwikkeling met een daaruit voortkomende vergroting van de vraag naar voedsel. Dat gold in het bijzonder in Engeland, met als gevolg dat ook bij ons de vraag naar en de prijs van met name zuivel- en akkerbouwproducten met slechts af en toe een korte terugslag voortdurend steeg. Terwijl onze handel in betekenis terugliep, steeg die van de landbouw. Door het uitsluitend aangewezen

zijn op natuurlijke meststoffen was de landbouw echter niet in staat op adequate wijze van deze ontwikkeling te profiteren. Van overheidswege werd hierop gereageerd door het stimuleren van verdeling en ontginning van de woeste gronden.

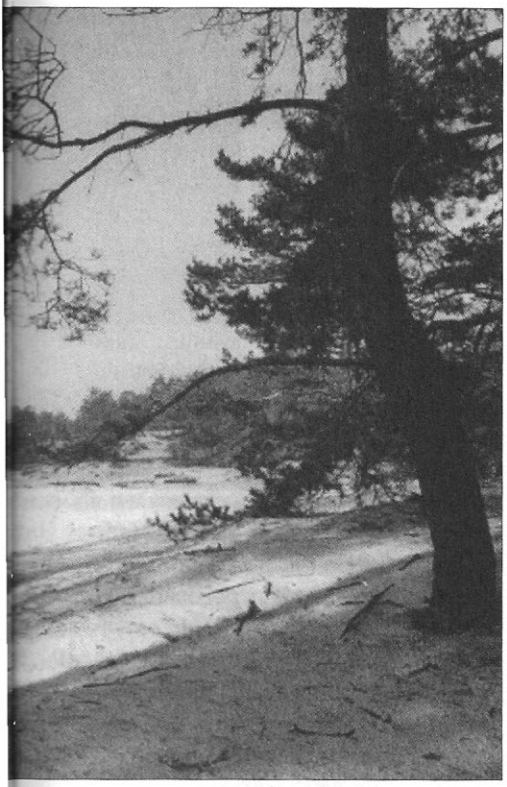

Zicht op een zandverstuiving

Eerder schreven wij al over pogingen tot herziening van de grondbelasting, die ook geheven zou worden van de woeste gronden. Koning Lodewijk Napoleon beloofde in 1809 vrijstelling van deze belasting voor de duur van 50 jaar en particuliere eigendom indien deze gronden zouden worden verdeeld en binnen 15 jaar in ontginning gebracht. Hij werd door zijn grote baas in Frankrijk teruggefloten, maar uit broederlijk overleg resulteerde een regeling met 25 jaar volledige en vervolgens 25 jaar halve belastingvrijdom.

Inventarisatie van de woeste gronden

In aansluiting op en ter stimulering van genoemde maatregelen werd in hetzelfde jaar van overheidswege een inventarisatie gemaakt van de in iedere provincie aanwezige onverdeelde woeste gronden. De bestuurders daarvan waren verplicht binnen drie maanden een plan tot verdeling op te stellen of de afwijzing daarvan te motiveren.

Allerlei veranderingen dus, die een passende reactie van de bestuurders van de geërfdengronden vroegen om hun belangen veilig te stellen. Vanuit Velp bleef die reactie echter uit. Uit alles blijkt dat de op voordracht van de burgemeester benoemde buurrichter en buurmeesters met hun opdracht niet goed overweg konden. Er laten zich natuurlijk allerlei redenen bedenken die daartoe aanleiding hebben gegeven. Heeft men gedacht dat de maatregelen waren ontsproten uit kort durende tijdsomstandigheden en dus van voorbijgaande aard zouden zijn? Kwam het door voortdurende wisseling in de samenstelling van het bestuurscollege, zodat onbekendheid of gebrek aan onderlinge afstemming een rol zou hebben gespeeld? Door slordigheid of problemen doordat de geërfdengronden in verschillende gemeenten waren ingedeeld? Hieraan zou nog een lijdzaam verzet kunnen worden toegevoegd. In ieder geval, een antwoord bleef uit tot een rappel werd ontvangen. Daarin kreeg de commissie voor herkansing een strafschop toegewezen, die echter door gebrek aan trefkracht zijn doel miste. Een nog grotere dreun moest worden geïncasseerd vanuit Rozendaal. Daar was op 31 januari 1809 een brief verzonden met de volgende inhoud:

> *Daar op order van het Gouvernement door den Heer Landmeter van Haaften alle de particuliere Heyden en andere ongecultiveerde gronden binnen de Heerlijkheid Roosendaal opgemeten moeten worden: zoo geeft de ondergetekende als Eigenaar der Heer; Roosendaal te dien einde aan: Alle de Heyden en andere ongecultiveerde Gronden, welke gelegen zijn binnen de limitten van voornoemde Heerlijkheid, waarvan desbegerende nadere aanwijzing zal geschieden. Roosendaal den 31 Januari 1809*
>
> *(w.g.) R.J.C. Torck*

Met andere woorden: het eigendom van alle woeste gronden binnen de heerlijkheid werd door de heer van Rosendael geclaimed.

Nu sprongen buurrichters en buurmeesters wel op de ketting. Over en weer werden verschillende rechtskundigen en notabele bestuurders geraadpleegd, echter zonder dat er iets veranderde: Een enorme kluwen van wel of niet getolereerde vermenging van bestuurlijke bevoegdheden, interpretatie van bestuurlijke en particuliere rechten en omgang met nieuwe wetten en regels. In de kadastrale registers werden de betreffende gronden ingeschreven als behorende tot de kadastrale gemeente Rozendaal en in eigendom bij de kasteelbewoners.

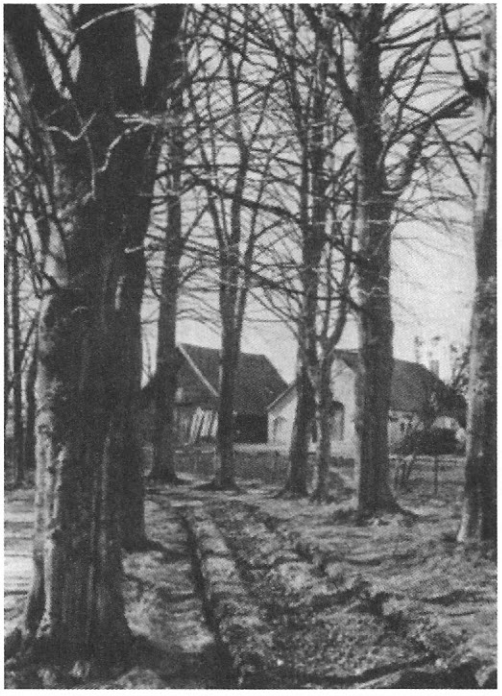

De boerderij in de Del met zijn toegangsweg over de Ringallee, thans vernoemd naar Mr Van Hasseltlaan. De toenmalige toestand van die weg laat zich nu nauwelijks voorstellen.

In bestuurlijke zin waren de inwoners van Velp dus afgesneden van hun rechten op de binnen de gemeente Rozendaal gelegen heide. Het gebruik daarvan werd hen echter niet ontzegd en uit alles ontstaat de indruk dat dit op de normale wijze voortgang vond. Enkele voorbeelden daarvan vonden we reeds in het voorgaande. Toen Geurt Kets in 1845 de bomen plantte langs de Deelenseweg, ging hij, komende uit de richting van de Plagdel, daarmee niet verder dan de langs de Eerbeekse Allee aangelegde wildwal. Zijn superieuren moeten hem dus duidelijk te kennen hebben gegeven dat, hoewel ze naar de letter daar eigendomsrechten hadden, zij daar toch rechten van de Velpenaren erkenden.

Dergelijke voorbeelden hebben we meer ontmoet. De laan achter de tegenwoordige begraafplaats eindigde (of begon) op dezelfde wijze. Dat geldt ook voor de beukenlaan, die de noordkant van de Vossenberg begrenst en voor de beukenlaan, welke vanaf Rozendaal de Beekhuizenseweg opgaande, even voorbij de ingang naar de Residence Roosendaal, rechtuit loopt.

Aldus begon zich in velerlei opzicht een verschil af te tekenen in de wijze waarop met het gebied werd omgegaan. In de eerste plaats begon Rosendael oog te krijgen voor een andere aanwending en aankleding van het "wild en bijster" land, waarmee de Veluwe destijds werd aangeduid. We grijpen daartoe nog even terug naar een voorgaande aflevering en stellen vast dat wanneer in 1806 vanaf de Tonberg, temidden van een jong dennenbos nog uitzicht op de Betuwe bestond, dat uitzicht kort daarna niet meer zal hebben bestaan. Daar zullen dan na weinige jaren zich dennen hebben ontwikkeld, waarachter het uitzicht zal zijn verdwenen. Nog even en het dennenhout zal kunnen worden gekapt en de bodem zal geschikt geworden zijn om een tweede generatie bos van beter hout aan te planten. Kortom, er is een meer gevarieerd bodemgebruik mogelijk Naast de verwachte economische betekenis had het nieuwe bodemgebruik ook nog een gevarieerder landschap tot gevolg.

Verder zal Rosendael de betreffende, van overheidswege uitgevaardigde, boodschappen wel hebben verstaan. Dat blijkt wel uit de beantwoording van de in 1809 gestelde vragen omtrent de eigendom van de gronden. De verstrekkende betekenis daarvan komt tot uitdrukking in de latere kadastrale gegevens, waarin als eigenaar van de betreffende gronden Assueer Lubbert Adolf Torck van Rosendael wordt genoemd die daarmee tevens voor de belastingaanslagen opteerde.

De illustraties op pagina 15,16 en17 zijn
met toestemming overgenomen uit het boek
"Velp en zijn geërfden" van R. van der Kroef

boekBESPREKING

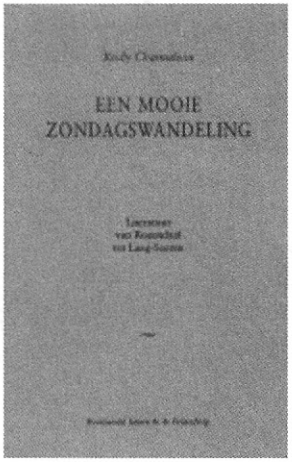

Titel:
Een Mooie Zondagswandeling
Literatuur van Rozendaal tot Laag-Soeren

Uitgever:
Boekhandel Jansen en de Feyter Velp, in samenwerking met uitgever De Bosbespers Oosterbeek.

32 pagina's, maart 2000
BBPN 90 63 66 106

Degenen die dit boekje bezitten, mogen zich gelukkig prijzen: er bestaan slechts 300 exemplaren van! Chamuleau, leraar Nederlands, stelde in 1999 een "Letterkundige Rondreisgids voor Gelderland" samen, die overigens nu al uitverkocht is. Het idee om het gedeelte over ons Ambt en onze Heerlijkheid als het ware uit te vergroten en afzonderlijk te publiceren, kunnen we perfect noemen. Het boekje wijst ons op maar liefst zestig schrijvers die in de laatste drie eeuwen iets met onze dorpen te maken hebben gehad en deze in hun verhalen of poëzie hebben laten figureren. Zo begint de rij chronologisch met Constantijn Huygens in 1684 en Dominee d'Outrein circa 1700 en gaat via onder andere De Génestet, Hélène Swart, Johan van der Woude, Jan Siebelink, Jansen van Galen en Koos van Zomeren naar Hermine de Graaf-Jonkers en Lydia Rood, de jongste in jaren en geboren Velpse.
Het is plezierig dat, zoals de samensteller zelf zegt, zijn werkje maar een klein beetje aanspraak op volledigheid maakt. De schrijver van dit artikeltje hoopt dan ook dat velen zullen denken: "merkwaardig dat Chamuleau daar en daarover niets heeft gezegd! Dat moet IK nu beslist gaan doen!" (in A en H uiteraard).

Want eigenlijk kan men "Een Mooie Zondagswandeling" het beste zien als een zeer goede aanzet tot verder onderzoek. Het is zeker mogelijk over de meeste van de besproken auteurs een klein of groot aanvullend artikel te schrijven met ". . . . en zijn/haar relatie tot Rheden of Rozendaal" of "Rheden en Rozendaal in het werk van . . . ." als titel.
Het boekje bevat uiteraard een groot aantal gegevens, maar deze worden zó gepresenteerd dat het een boeiend genoegen is erin te lezen. Dit genoegen wordt nog vermeerderd door de uitstekende wijze van uitgeven: mooi papier, en een goede, dat wil zeggen duidelijke en overzichtelijke, bladspiegel.

Als kleine voorzet op mijn suggestie, ook te zien als een aanvulling of toegift, volgen hieronder enkele niet in het boek opgenomen fragmenten van twee schrijvers die er wel in vermeld worden, Ds. d'Outrein en Frits Hopman. Zij gaven in het Nederlands van hun tijd en in de stijl die toen en vogue was, een beeld van prachtige vergezichten bij Rheden en Rozendaal, die nu door menselijk ingrijpen niet meer bestaan. Het eerste is van d'Outrein, die omstreeks 1700 in zijn verhalend dichtwerk over Rozendaal in de tijd van Johan van Arnhem de lezer vertelt over het panorama vanaf de Koningsberg, de heuvel achter het oude meestershuis even ten zuiden van de Torckschool. De dichter vermeldt dat hij Arnhem, Elst, Nijmegen, Kleef, Zevenaar, Huissen en Westervoort kan zien, maar dan beschrijft hij de "golvende" landouwen vlak onder hem ofwel het huidige Velp-noord:

De velpsche toren naast (= het meest dichtbij)
het uitziend oog bekoort,
dat tusschen beiden niet weidt dan op paradysen
en korenvelden die dan daalen, dan weer rysen,
als sich opligtend om van (= door) *u te syn beschouwt.*

Dit weergaloos gesigt my opgetogen houwdt.
't Is niet dan groen en geel en wit, dooreen gemengelt.
't Word door den silvren Ryn doorsneden, die sig strengelt,
en kronkelt als een slang langs groene boorden heen,
die steeds syn wateren doet vloejen naar beneën.

De eerste regels hebben zeker iets suggestiefs, maar een rivier "die kronkelt als een slang" is geen beeldspraak die voortkomt uit een bevlogen inspiratie, om maar niet te spreken van de waarheid als een koe over het naar beneden vloeien van het Rijnwater! d'Outrein kon weten dat water sinds de schepping altijd zo gestroomd heeft!

Een kleine eeuw geleden verbleef de schrijver Frits Hopman, eerst journalist en later leraar Engels, vaak in of bij Ellecom, waar zijn moeder vandaan kwam. Hij publiceerde een aantal bundels korte verhalen en in één daarvan beschrijft hij een zwempartij van vier vrienden in de IJssel bij Rheden.

> *"De heren liepen langs de oever, vermoedelijk vanaf het veer bij Rheden, stroomopwaarts richting Giesbeek. Ze zagen "een uitgestrekte vlakte, opglooiend naar de woudheuvels, grijsgroen in de verte en door de vlakte zwierde de rivier in een luchtige lus . . . . .*
>
> *Een nauwe doorgang tusschen elzestruiken gaf toegang tot een volkomen beschut en beschaduwd strand van gras en fijn rivierzand. Twee pieren van bazaltblokken waren daar norsch in de bocht van de stroom uitgebouwd, die plenzend en klokkend om de hoofden wervelde en er was lafenis in dat geluid . . . . .*
>
> *Stroomafwaarts was het schetterend witte veerhuis met rood pannendak tegen een klomp donkere boomen en daarachter en boven een vrolijk landhuis op een gazonheuvel.*
> *Grote lichters met bolle zeilen dreven voorbij en sleepboten trokken moeizaam een snoer van hooggeladen hooischuiten."*

Wij ervaren een dergelijke stijl als zeer gedateerd, behorend bij een "mode" van een eeuw oud, maar in die jaren was zo'n manier van schrijven uitermate modern en men kan er nu nog de kracht van voelen als men de regels gaat lezen alsof men een glas cognac savoureert, rustig en met kleine slokken. Hopmans beeld van de IJssel is naar mijn smaak oneindig veel sterker dan de slang van d'Outrein.
Het is overigens goed te weten dat Hopman ook schilderde en daardoor beschikte over een "geoefend oog" voor het mooie in het landschap.

Wij kunnen jammer genoeg niet meer zien waar hij zo verrukt van was; het veerhuis bestaat niet meer en de IJsselweg en de Meteoor hebben het gebied wezenlijk veranderd. De zwempartij was natuurlijk een explosie van levensvreugde tot en met het eind van het verhaal. Een van de vrienden, Theo,

> *"had een sliert glibberige groene wier om zijn hoofd gewonden. Hij stelde een triton voor en zwom in die hoedanigheid naar het bootje van een melkmeisje, dat zich met haar emmer over de rivier roeide. De anderen zagen hem in den stroom opduiken: een donkere kop op de zilverbaan. Hij vatte het schuitje en werkte zich klampend en klauterend uit het water halfhangend, begon hij een wilden zang, die duidelijk over het water werd aangedragen, maar moest van het lachen afbreken. Hij scheen te declameren en haar trouw te zweeren en bedreef honderd buitensporigheden tot het meisje een roeispaan opnam en hem daarmee verdreef."*

Jammer dat in de zomer van 2000 zwemmen in de IJssel niet meer vanzelfsprekend is en dat er ook geen melkmeisjes meer roeien!

Frank van Heusden

Afscheid van
JOLLE BALTJES

Geen van de "oudere" redactieleden heeft ooit een vergadering zonder Jolle meegemaakt. De plaats van handeling, zijn tuinkamer, was ons allen zeer vertrouwd. Eigenlijk moeten we zeggen "hun" tuinkamer, want zonder de aanwezigheid op de achtergrond en de verzorging van Jenny, zijn echtgenote, konden we onze bijeenkomsten evenmin voorstellen.

Nu doet hij niet meer mee en wij trekken de kar verder.

Maar: nu merken we pas goed dat wat we als vanzelfsprekend beschouwden - en dat was bijna alles - door zijn attentie, systematiek en nauwkeurigheid tot stand gekomen was.

Het belangrijkste evenwel bestaat hieruit dat hij de initiator is geweest van Ambt en Heerlijkheid in zijn huidige vorm. Dit kunnen we rustig stellen, zonder tekort te doen aan de grote verdiensten van andere redactieleden !

Vaak zegt men "hij was een stuwende kracht". Uiteraard is deze uitdrukking nogal eens een gemeenplaats, maar om het werk van Jolle voor ons tijdschrift goed te omschrijven geeft deze de werkelijkheid precies weer !

Jolle, onze dank en het gaat je goed !
Je mede-redactieleden